

הרצאת שר החינוך והתרבות

בעניני חרבות בישיבות הועדה לחינוך ותרבות

ביום ד' י"א בסיון תש"ט (1-8.6.49)

אבקש את חשומה לב הועדה לענין שלפנינו, שהוא בבחינת חירוש בפעולותינו. הוא בבחינת חירוש, משום שהדבר שיטנו בענין זה, לעומת הדבר שרצוי, וצריך להיות הוא רחוק מרחק עצום. אנו מוכרחים לחשוב היטב על הדרכים היצר להקים את המפעל אשר הוטל עלינו לבנות. עלינו לעשות בכל שטחי החינוך, ובכל שטחי התרבות בקרב המבוגרים את המקסימום. יש לקחת בחשבון שני דברים: המדינה שלנו חוקמה במהירות כזאת, ומלאתה את תפקידיה במהירות כזאת, שהרבה דברים לא הספיקה לעשות. הועד הלאומי עשה את שלו, וגם הממשלה המנדטורית עשתה הרבה במחציה מרובים.

כל הפעולה הזאת היתה עשויה בנוגע לפעולה התרבותית בדור הצעיר. היתה לנו הרגשה כאילו חובחנו לבנות מחדש מהדור הצעיר. יקום דור העתיד ויבנה את האומה. אולם העם הגדול שבארץ ישראל הוא דור מעבר. מה שלא יקום, לא יקום. לא המדינה, לא האידיאולוגיה הלאומית, לא המחשבה הלאומית לא הכינו את עצמם לאחריות עלני הדור הזה, דור המעבר. במקומו יבוא הדור החדש, יקים את המדינה, ואילו כל מלאכת הקמת המדינה בארץ, מלאכת העלייה בארץ, היתה נעשית מפני טכנין, יכול להיות שזה היה חשבון ארוך. היה דרוש לנו דור שהיה בונה לנו את העתיד, והוא היה הרוב בארץ, והוא היה המחר של האומה. עכשיו, המחר של המדינה הם העולים, והצעירים המחרתיים. את הישוב הגדול הזה שיבוא לארץ ישראל ברבותיות, והלואי ויבוא יותר, יהיה בעינינו כדור מעבר, ונאמר שאין לנו צורך לדאוג להם ולהתאזרחותם בתוך הרוח העברית של הישוב, אנו בונים לנו מיעוט קטן למפרע, ההולך ובטל כליל בתוך החיים בעם. עלינו לשאת באחריות המדינה הזאת, בישוב זמורה ועתידה.

הכנסנו לארץ 250 אלף יהודים. בשנה הבאה נכניס 300 אלף. כעבור שנתיים מאז הקמת הממשלה הזמנית הזאת, נעשה את המלאכה שדברנו שנעשתה בארבע שנים. העלייה נמצאת במצב כזה, שמי שלא יעלה עכשיו, אין לנו כל בטחון שבעבור שנתיים נוכל להעלותו. המעולה שנעשה היא הצלח העלייה, לא מפני שבגולה מעבירים בעדם כרגע, אלא מפני שאין לנו בטחון שעוד מעט לא נוכל להוציא משם את בני עמנו. מה שלא נעשה עכשיו, מי יודע אם נוכל לעשות אחר-כך.

ומשום כך עלינו לקלוט עד כמה שאפשר יותר, יש לדאוג לחיים התרבותיים של המבוגרים הללו מחוץ לכתלי בית הספר, שבחם תלוי כרגע הרבה. לא הדבר על כך, שגם בשביל חינוך הילד בבית הספר יש ערך אם הוא נמצא וחי בתוך אגירה של חרבות, של חיים תרבותיים, של עברית בתוך המדינה ומסביב לה. ואם הסביבה שבה חי הילד והיה מרוקנת מכל הדברים האלה, כל העבודה שנטקיע בבית הספר תהיה בכדי. מי שמתהלך עכשיו בעקיר ובג' בליה ובפורדס-חנה, יכול לדעת מה המצב. נניח שבאחד המקומות האלה נפתח בית ספר טוב, נניח שיהיה לנו הכסף להעמיד לרשותו את כל הכלים הדרושים לו, ולא נדאג לעולים המבוגרים במקומות האלה כי נחשוב אותם לדור מעבר אשר אין צורך למפל בו בבחינה רוחנית, יצטרך בית הספר לעמוד על נפשו בתוך מבול של ריקנות וחוסר כל. המחשבה של המדינה על האחריות שהיא נושאת לעידוד הדמות התרבותית של הציבור המבוגר, מוכרתה איפוא לחפוס אצלנו לכל הפחות את המקום שתופסת בקרבנו דאגתנו לילד, לאזרח הצעיר.

ולא רק אילו המצב היה כך. נניח שלא היתה לנו עליה; נניח שלא היתה קיימת סכנה תרבותית בעליה; נניח שהעלייה הובילה אלינו מחר"ל היתה שונה מבחינה תרבותית מן העלייה העולה אלינו כיום, אם לא נדאג להמשך חנוכו של הנוער הגמר את בית הספר, לא נמלא את חובותנו. עלינו להפוך את הישוב כולו לחטיבה תרבותית אחת, עלינו למלא חובות עברי אנושי רב-ערך ורב שרשים את חיי האזרח, את חיי האומה הממודרטים.

אני עובר לרון על הענין הזה מבחינה תקציבית. מה מוציאים כרגע בשטח זה? מי מטפל בזה, מי דואג לחיי תרבות במדינת החדשה, מי טיפל עד עכשיו בכל העבודה הזאת? אוסף של חברות, אגודות, מחנדים שונים עשו את אשר יכלו, בדברים צדדיים, מקריים, חלקים חלקים, שאינם מצטרפים כלל למסכת אחת; אין מחשבה אחת המאחדת את הדאגה לחיי התרבות בקרב האומה כולה, ובקרב הישוב החדש; אין כל כלי אחד שלם, הדואג למלאכה כולה.

והכלי הזה מוכרחה להיות המדינה. כשם שהיא דואגת לבריאות של כל החוטבים, כשם שהיא דואגת לכל השירותים בקרב החוטבים, כך מוכרחה המדינה לדאוג לגידול הצרכים היהודיים האנושיים של כל אזרחיה במדינה. על המדינה להרים את הרמה הרוחנית והתרבותית של אזרחיה. בין התפקידים ההתיטבותיים, הצבאיים, וכן הלאה ישנו התפקיד החשוב של מיזוג העם, כיזוג השבטים השונים לתרבות אחת. אין לי כל ספק שהמדינה הזאת תבין שעליה להקדיש את מיטב דאגתה לתרבות אזרחיה. עליה להיפנות לכך. האסון שלנו הוא בזה שאיננו יכולים להיפנות לכך. יש מלחמה, והמלחמה טרם נגמרה, וכל נסיון של הקטנת הצבא נחקל בקטיים ובסכנות עצומים. הממשלה אינה יכולה להקטין את הצבא באופן יסודי יותר בגלל הסבך הפוליטי שאנו נתונים בו, ומפני שעלינו להיזהר מפני התפרצויות השכנים וכו'. ומפני כך לא זכינו עדיין להיות לעם הנותן כספים לסיפוק הצרכים הנחוצים לו. ומשום כך יש צורך בגיוס האחריות וההתענינות של כל אלה העומדים על מסמר המלאכה התרבותית בקרבנו. אין לדחות את הדבר הזה. אחרת תהיה סכנה שהעליה המרובה הזאת עלולה להפוך להצפה כזאת, שההתיטבות שלנו לא תוכל להפוך אותה לברכה.

במלאכת החינוך בתוך כחלי בית הספר, יש למדינה שותפים, והיא עושה מה שהיא עושה לא על חשבון משלם המס הכללי, כי-אט בשותפות עם הרשויות המקומיות. כל עיריה וכל תא מוניציפלי נושא בתלקו בעול הזה. לא תיתכן בארץ ישראל רשות מקומית שאין לה בית ספר, ואם היא במצב כזה שאין לה ממה לשלם, חייבת המדינה לעזור לה. הגענו לכך שהרשויות המקומיות מגיעות לחטולם של כ-33% מחטולם שכר המורים. מה שאין כן בכל העבודה התרבותית הזאת שעליה אני מדבר. כאן אין כל שותף לממשלה, וזה מחבטא בדברים המינימליים ביותר. לא תיתכן קהילה בישראל בלי בית-ספר; אבל אין כל הכרח שלטיריה תהיה ספרייה. יכולה להתקיים עיריה בארץ שאין בה ספרייה. אם רוצים להקים ספרייה, צריכים למצוא חברה תרבותית שתהיה מוכנה לעשות זאת, כאילו אין זה דבר חיוני לכל חושב במדינה.

גם בצעורי ערב, שעורים להכנסת האזרח לחוך המעגל התרבותי ולחוך המעגל הלשוני, אין שותף למדינה. אם יש חברה, הסתדרות, כל מי שידבנו לבו לעשות בחוך השדה המוזנח הזה, נעשה חלק מן המלאכה. והעבודה רבה, והרשויות המקומיות אינן רואות צורך להכנס לדבר זה.

לי נדמה שלא נוכל לגשת למעולה זו שאני רוצה להרצות עליה, אם לא נתקין חוק תקן של עיריה בארץ-ישראל, מה מוטל על כל רשות מקומית לעשות בשטח זה. כשם שאנו קובעים תקן של מטי עיריות וכו', כך עלינו להכניס את הרשויות המקומיות לחוך הדאגה לחיים התרבותיים של האזרח המסודר, ונטיל את הדבר על משלם המס, וניצור שותפים למדינה בדבר זה. אריך להיות חוק שלא תיתכן עיריה בלי ספרייה, כשם שלא תיתכן עיריה בלי רומא או בלי שירותים צבוריים. לא נוכל לבוא לאוצר המדינה בדרישות בלי שנראה על שותפים שיטאו באחריות.

אני רואה את העבודה למען תרבות העם כאגף גדול מיוחד, ואני רואה נגד עיני את התפקידים הגדולים ואח הדרך כיצד להקים את האגף הזה. הוא מוכרח להיות בנוי מדורות מדורות, לפי התפקידים הגדולים המהווים שדה פעולה מיוחד, על כל הנושאים שלו, ואנשים מיוחדים שיוכלו לספק את הצרכים הללו.

אדבר גם על הצד הכספי של הדבר הזה, אשר תלוי בשותפים. לפנינו תפקידים הדורשים איחוד של אנשים, אנטי מקצוע אחראיים, ואיחוד של מחשבה והתרכזות בשדה פעולה רחב. העבודה הגדולה ביותר מבחינת הכמות היא העבודה בקרב העולים, אירוף העולים אל המעגל הרוחני של הישוב בארץ. כל הענין הזה של קליטה רוחנית עטוי רק בכדי להפוך את העולים קודם-כל לחלק אורגני של הישוב. כולנו יודעים את חשיבות הדבר, וכולנו יודעים את הכאב של המצב שיטנו.

אנו שמחים שזכינו לכאב זה, אולם מכיון שזכינו לכאב זה, עלינו לדעת שאנו מצווים לזכות לריפוי הכאב, כי אחרת אין אנו ראויים לכאב עצמו ולברכה המרובה שיט בו. ולמלאכה הזאת יש צורך במאמץ כביר בחוץ היטוב. לא נוכל למלא את החטקיד הזה, אם לא תקום לנו תנועה גדולה בקרב הישוב לעשות את המלאכה. על ידי אנשים בטכר בלבד, ועל ידי מורים מומחים במלאכתם לא תיעשה המלאכה. המלאכה הזאת, העומדת בפנינו בפעם הראשונה בצורה כזאת של עקירת בורות צריכה להיעשות על ידי העם כולו. עלינו לדאוג שלא יהיה בינינו אדם שאינו יודע לקרוא עברית או לתת את שמו. כל אחד מאתנו יודע מה נעשה בארץ ישראל כיום. עד כה היו בארץ רק מספר מצומצם מאד של אנשים שלא ידעו לקרוא עברית. היום, יכולות להיות שכונות שלמות, שכונות טיפסיות עם ישוב שלא סבל הרבה במחנות ואינו מזועזע כל כך, עם ישוב בעל רמה תרבותית, שאין יודעים בהן מלה עברית. ישנה יכולת לדבר אחת, אך ללא כל מגע וללא כל קשר לאלף-בית. נודמנתי למקום אחד שמצאתי בו נוער בגיל 15-16. היו שם 300 בחורות, כולן מטוניס. בין 300 הבחורות האלה לא נמצאו 5 שידעו לקרוא פרק בעברית. הן ידעו שפה אחרת; דברו בצרפתית ובערבית. אינני רוצה להרבות שיחה על היאור הדברים. המצב התרבותי בין אנשים אשר ניצלו מתוך המחנות שהיו בהם זמן רב, אשר לא היה להם בית ומקום לנוח זה עשר שנים, אינו יכול להיות גבוה. אולם אסטר לכך על עליה שלא סבלה כל כך, על עליה מטבריה, בלי מחלות, בלי רעב ובלי הסבל הרב של המחנות. גם הם אינם יודעים קרוא עברית.

בחוף הערב-רב הזה אסטר לעשות גדולות. בקרב הנוער הארץ-ישראלי אסטר לגייס רבים מוכשרים וטובים לעבודה חנוכית זו. יש רק לוח לוח את ההדרכה הדרושה, בכדי שתהיה להם הגישה הנכונה לעולים. כל צעיר עברי הגומר בית-ספר, גימנסיה וסמינר למורים אינו שהוא יצא לעשות משהו בטטח זה, יתגייס לעבודה תרבותית בקרב המחנות. נקים מדריכים לעבודה זאת. נקים בחי חרבות בחוף השכונות הללו, חדרי תורה לאנשים אלה. יש ללמד את האנשים, ויימצא בקרב הנוער מי שיעשה זאת. הטענה לכסף אינה קיימת כאן. כאן דרושה עבודה רבה בראש וראשונה.

אילו תארתי לעצמי שכל אזרח בישראל, בעל רמה תרבותית, יקח על עצמו את הדאגה לשני עולים בטנה, נפתחת הפרובלימה. יאמץ לו כל אדם מישראל שני עולים מבחינה רוחנית, וידע שלא גמר את מלאכתו במשך השנה אם לא דאג להכניסם לחוף המעגל הרוחני והתרבותי בקרב האומה. אילו היה כל אחד מאתנו עושה זאת, היינו עושים הרבה בזירה הרחבה של התרבות העברית.

אי-אפשר להקים את המלאכה הזאת בלי כסף. אולם על הועדה הזאת להגיד ליטוב מה המלאכה העומדת לפנינו. יש להסתגל ללשונוחיהם של העולים, ולא לבוא אליהם בדרישות מרובות. יש לעשות את המלאכה לפי העולה. לשטן כך נחוצים כלים. נאוצים חדרי חרבות בחוף המחנה ובחוף השכונות; נחוץ עתון מנוקד עבור העולה, מתורגם לכל השפות המתהלכות בקרב העולים. אני מציע שהמדינה תעשה זאת, ותחן אותו בקרב העולה. בסוף העתון יהיה עמוד אשר בו תהיינה כל המלים הקשות ותרגומן לכל השפות. את זאת אסטר לעשות מיד.

טעולה למען שיפור הלשון יש לעשות גם בחוף היטוב הקיים. יש לסגל את הארץ ואת השפה למצב החדש ולעולה. העולים מתהלכים כאן כמו בעיר זרה. עלינו לדאוג שהארץ תלבט מחלצות כאלה שיחזיקו לעולים. יש לחקן את השלטים ברחובות, לכתוב אותם בצורה ברורה ובאותיות גדולות ומנוקדות. יש לדאוג לכך שיוכל לקרוא את השלטים והמודעות. צריכה להיות צנזורה אשר תבקר את העברית-לא-עברית של השלטים והמודעות, ושל התרגומים בטרטים. הקולנוע הוא כלי עצום של חנוך; רבבות של נוער ועולים מתחנכים שם. אנו נגרום עול ליטוב אם לא נדאג לבקורת הלשון והסגנון בתרגומים המופיעים בטרטים.

אינני רואה מדוע אי-אפשר לדאוג שדוקא כלי זה העלול להיות כלי מחנך עצום יפסיק להיות מכשיר להגברת הבורות בישראל. כל הדברים האלה צריכים לעבור בקורת, ויש לאסור עברית מטובשת בצבור.

העולים הבאים מהגולה מביאים אהם אוצרות ענקיים. עלינו לדאוג שאוצרות אלה לא ילכו לאיבוד; עלינו לדאוג שהם יכנסו לתוך התרבות העברית. יש לעולים זכרונות, רשמים, פולקלור, ידיעת חיים, חבנה עמוקה של החיים, ואם רק נתן להם להעלות את הרשמים והזכרונות, יהיו לנו ערכים עצומים של אישים ודמויות, גבורה, סבל והינצלות מן השואה.

בתכנית הממשלה דברנו על מיזוג שבטים, וראינו את זה כתפקיד ראשון במעלה. עוד לא היה כדבר הזה, עוד לא קרה שיהיו שבטים שבטים נטרדיט לגמרי זה מזה, בלי כל קשר ביניהם; ואיני שלטיט של בעלי מלאכה בטפות זרות, וכשאלתי אותם מדוע הם אינם כותבים את השלטים בעברית, ענו לי שהאנשים לא ידעו לקרוא אותם.

אני בטוח שבסכום הכסף אשר לרשותנו, אם כי הוא אינו מספיק, אפשר לעשות הרבה יותר ממה שעשו עד כה. המקור היחידי עד עכשיו היתה הסוכנות היהודית. אין לי בטחון שהכסף הזה יהיה לנו, אם לא יהיה איזה לחץ, אם בטעת הדיון על החקציב בסרלמנט לא נדרוש את המקסימום. על הסוכנות היהודית להמשיך בעבודתה בשטח הקליטה, אבל אין זה פוטר את המדינה מעבודה ומדאגה לעולה. כשם שהיא דואגת לשיכון העולה, כן עליה לדאוג להצלחת הרוחניות של העולה.

אני עובר לישוב עצמו. יש לטפח את הלטון העברית בקרב הצבור. צריכה להיות פעולה נרחבת לשיפור הלטון העברית. לא רק העולה אינו יודע את השפה, גם הישוב הגדול אשר קדם לעליה האחרונה הזאת רחוק מלדעת עברית, ידיעה טובה של עברית. יש להכניס את הצעיר, כשהוא גומר את בית-הספר, לתוך החיים הממשיים של ארץ-ישראל, ולתוך העולם העברי כראוי. יש חיים חדשים בארץ, ועלינו לסגל את השפה העברית לחיים אלה ההולכים ומתפתחים. יש כלכלה ויש מדינה, ויש סדרי מדינה. זה ענין של ועדת לטון. צריכה להיות ועדת לטון אשר תטפל בזאת ותרחיב את השפה ותחייב אותה לחנאים החדשים.

הקורסים המתנהלים לשיפור הלטון העברית הצליחו רק בערים מועטות. יש חבר מורים טוב, ועלינו לדאוג שהם יעשו את המקסימום לשם שיפור הלטון והמבטא. יש לדאוג ללטון, לשיפור הלטון; עלינו לאפשר ללטון להיהפך לשפה מתמזגת כליל עם החיים המחודשים בארץ-ישראל.

יש לדאוג להשכלה שיטתית למבוגרים. אנו יודעים את בחי הספר שלנו. אני יודע לדבר גדולות וטובות עליהם. אולם בחי הספר מציינים את הילד בכלים בכדי שהוא יוכל לגשת ללמוד, ובתאווה ללימוד. יותר מזה אין בית הספר יכול לתת. אחר-כך, ישנו המקצוע וישנו לימוד המקצוע. מי שהולך לאוניברסיטה, ממשיך ללמוד. אולם הרוב הגדול הולך לחיים ולעבודה. עלינו לתת לו אפשרות להשתמש בסגולות אשר הקנה לו בית הספר. לא נוכל לעשות לימוד חובה לכל ימי החיים. אולם המדינה חייבת לתת אפשרות למי שרוצה ללמוד, להמשיך בלמודיו גם כשהוא יוצא לחיים הכלכליים. כשאני אומר "ללמוד" אני מתכוון ללמוד בשיטתיות. אינני מתכוון להוצאה פה ושם, אם כי גם לזה יש ערך מסויים. אני מתכוון ללמוד שיטתי במוסד אשר לא ידרוש תעודות מיוחדות מהלומדים, ואשר לא יתן תעודות, ולא ישמש קרדום לחסור בו. ילמד כל אחד מן העם, כשם שאנו לומדים כל ימי חיינו. איננו נבחרים וטובים מכל אחינו ואחיותינו. כל יהודי מסוגל ללמוד ועלינו לתת לו את הכלים הדרושים.

אני יודע שהמלאכה הזאת החלה להיעשות. ישנו מדור להשכלה לעם מטעם האוניברסיטה העושה פעולה לא רעה. אולם על המדינה לדאוג לכך שעבודה זו תיעשה בעיר ובכפר ובכל פינות הארץ. כל אדם מישראל צריך לקבוע לו עתים לתורה.

עבודה זאת צריכה להיעשות על ידי אנשים בעלי יכולת פדגוגית. עד כמה שאני מכיר את הסמינרים למורים שלנו, אינני טבור שהם יכולים להוציא מדריכים כאלה. יש להקים סמינר מיוחד למדריכי תרבות. החומר האנושי הדרוש נמצא בארץ. עלינו רק ליצור ממנו את המסוס של המדריך הרוחני אשר ידע להשתמש בסגולות הנפשיות שניחנו לו.

אני עובר למדור הספרות העברית, וספרות בדרך כלל. אם למישהו צריך היה לקום גואל במדינה, צריכה הייתה זו להיות הספרות העברית. אם מישהו היה רשאי שיקום לו גואל על ידי הקמת המדינה, הייתה זו הספרות העברית. אם מישהו רשאי להגיד שעדיין לא קם לו גואל אחרי שנה להקמת המדינה, הרי זו הספרות העברית. אני אומר את זאת בכאב רב. הספרות גדלה וטפחה את הלוחם, והסופר העברי עדיין בכל רע. יש לפנינו ארבעה חסידים גדולים המצטרפים יחד למדור אחד של דאגה לספרות.

ראשית עלינו לדאוג להנחלת הספרות העברית לעם. ספרות עברית, זה מושג עצום ורב דורות. כולנו, גם מלומדים בקרבנו, ובודאי שגם הצבור הרחב, איננו יודעים את הספרות העברית ואיננו יכולים לדעת אותה. היא אינה כתובה תמיד בלשון הדור, לא תמיד יש לה מבוא המאפשר לדור להיכנס דרכו. להקנות ספרות שהיא ספרות של דורות מרובים לדור, זו עבודה גדולה. לא ייחנן ספרותנו תהיה רק הספרות האחרונה של דורנו זה, של הסופר החי איתנו כיום. הרמן הסה כתב פעם שאת הספרות הגרמנית אפשר להעמיד על 500 ספר. לזכותו נתון לקחת 500 ספרים נבחרים, מכל הדורות בכדי לדעת את הספרות. הוא החחיל להכין קטלוג של 500 הספרים שעליהם העמיד את הספרות העולמית. די לי לראות איזה ספר בחר מן הספרות העברית, בכדי לדעת שלא נכנסנו אצלו לספרות העולם כשם שהיינו צריכים להכנס. אולם הרעיון הוא רעיון נכון. נטיח פעם להזמין הצעה כזו אצל אחד מטובי סופרינו בארץ, והוא נתן לי רשימה של 300 ספר בעברית אשר עליהם העמיד את הספרות העברית, מכל הדורות. אינני יודע אם תקבלו את הרשימה, אולם לדעתי מחובתנו לקבל את הרעיון, ולהכין רשימה של מספר ספרים אשר על כל יהודי הרוצה לדעת ולהכיר את הספרות העברית לקרוא. יש להדפיס את הספרים בהוצאות נאות, מנוקדות, עם מבוא. אנשים שונים מנסים לעשות את הדבר, אולם אני מציע שהמדינה תעשה זאת באופן שיטתי ומרוכז. מעטים מכירים למשל את המשורר ישראל נג'ארה. אני בטוח שאילו היינו מסתדלים להקנות את שירתו לעם, היו רבים נהנים ממנה. וכן נמצא ביחס למשוררים וסופרים אחרים שאין העם מכיר אותם.

עלינו לדאוג להנחלת מבחר הספרות העברית מכל הדורות לעם בכל שכבותיו.

עלינו לדאוג לכך שהעם יקרא את מבחר היצירה של ספרות העולם. לשם כך יש לתרגם את מבחר הספרים מספרות העולם לעברית. אם אפשר להעמיד את ספרות ישראל על 300 ספר, אפשר לעשות זאת גם לגבי ספרות העולם. יש רבבות ספרים, אולם אף אדם אינו יכול להספיק בחייו לקרוא את כולם. אינני רוצה לקבוע מספרות. אולם צריכה להיות רשימה אשר איש העם ידע שאם קרא אותה, קרא את תמצית ספרות העולם, שאם הכניס את הספרים האלה אל ביתו, יש לו בחוץ ביתו את תמצית ספרות העולם, פירושו ספרות יון, רומא, ימי הביניים, המזרח והמערב, הפסרות של הזמן האחרון, כל מה שעבר באירופה בזמן האחרון, וכל הנושאים שדורנו חי והקשיים שהוא מתלבט בהם. יש לקרוא את משנת הראשונים, כשם שקוראים משנת-אחרונים. משנת-ראשונים כוללת הזמן העתיק, יון, רומי וימי הביניים. משנת-אחרונים כוללת את כל מה שהיה מהמהפכה הצרפתית עד ימינו; כל השירה וכל הספרות וכל המחשבה של המאה ה-19 אוצר עצום.

אני בא לדבר המכוון ביותר, הקשה ביותר והמורכב ביותר, מעניין הספרות, הדאגה לסופר העברי החי. דברנו על הנחלת הספרות העברית, ועל הנחלת ספרות העולם לעם. אולם יש גם דור יוצר, והדור היוצר רשאי לחשוב שבשבילו קמה המדינה. אין הסופר העברי מוכרח להיות סופר עני, ואין הספרות העברית מוכרחה להיות ספרות הגדלה רק מחוץ סבך. אני רוצה להציע שלבים מספר לפתרון השאלה. בשנת הקמת המדינה, נסגרו מוסדות ספרותיים אחד אחרי השני. מוסדות ספרותיים אלה היו צריכים לאתר הקמת המדינה להתרחב ולשגשג, והנה נסגרו והפסיקו לצאת לאור פה ושם ירחונים ורבעונים. בשנת תש"ז הוצאו כאלף ספרים לשנה, ולא היו פשיטות רגל להוצאות ספרים. השנה הוצאו 300 ספר. עובדה היא שהכמות של הספר העברי ירדה. אילו נמכרו יותר ספרים, יכול היה הסופר להתפרנס מכתיבה בלבד. אפילו אם הבטיח לכתוב ספר אחד לשנה, הייתה מובטחת לו יכולת קיום במשך השנה. אולם אם הספר לא נמכר בכמות גדולה, אין לסופר העברי ממה להתפרנס. סופר יכול היה להתפרנס אז ממכירת 6000 ספר לשנה. אולם אז נמחיר היה זול.

הגענו לידי כך שאין סופר עברי יכול להתפרנס מספרותו אם הוא אינו עוסק במקצוע צדדי נוסף לכתיבה. סופר מוכרח להתמסר לעבודתו, וצריכה להינתן לו האפשרות לכך. על המדינה לדאוג לקיומו של הסופר, על ידי כך שהיא תחייב לקנות מספר אלסטלריט שהיא תוכל למכור אותם לבתי הספר, לספריות, למתנות ועוד.

אולם לא די בכך. יש צורך לדאוג לעצם הפצת הספרים. אילו הגענו לידי כך שאין קהילה בישראל שאין בה ספריה עברית; שאין שכונה או רובע יהודי בלי ספריה, כמו שאין קהילה בלי בית-ספר, היה הספר העברי נפוץ יותר. ולא רק לספריות עלינו לדאוג; כי אם גם לספרנים טובים, אשר הם המתווכים בין הסופרים והקוראים, אשר הם מדריכים את הקוראים ומיעצים להם מה לקרוא.

יש לדאוג גם לסופר המתחיל, הצריך עדיין להיאבק על קיומו.

הייתי רוצה להזמין הצעה, אשר לדעתי לא תכביד על חקציב המדינה. כשם שישנם נבחרים במנסה, הייתי מציע מספר מסויים של סופרים בחירים, נניח חמשה. בחירים אלה אינם זקוקים למנדטים, הם יוצרי הרוח של האומה. עלינו לבחור אותם מחדרי חורה שונים, אמנים וסופרים, משוררים ויוצרים בערכים הדתיים של העם. נקבע להם משכורת של חברי כנסת, אשר אותה יקבלו לתקופת זמן שיוחלט עליה. ידע כל סופר וכל יוצר, באיזה שטח שהוא, שיט לו למה לשאוף, שאם יגיע למטהו תחמוך בו המדינה ותאפשר לו חיים נוחים ומרווחים למען יוכל להתמסר ליצירתו. לא נחייב אותו ליצור ולכתוב במטח התקופה שיקבל את המשכורת. בזאת נסמוך עליו, על סמך עבודתו בעבר. אנשים אשר יקבלו את הפרס, יעזרו לנו לבחור באלה אשר יקבלו אותו בפעם הבאה.

המדינה צריכה לדאוג לדימוגרפיה של אנשי הרוח שלה. היכן גרים אנשי הרוח שלנו? מטבעו של איש הרוח, של היוצר האמתי, שהיטוב סביבו מתבטא ממנו. הוא מעטיר את היטוב שהוא נמצא בו. ואם אנשי הרוח, סופרים ואמנים מתכנסים כולם למקום אחד, אין מזה ברכה לאומה. העם אינו זקוק לקריה ספר. אולם אם נבנה בכל כפר, בכל מקום ישוב בית לסופר ולאמן, יביא הסופר או האמן הגר בבית זה ברכה לישוב סביבו, ויהיה למרכז חרבותי של המקום. יש לדאוג לשיכון של אנשי הרוח שלנו, לדימוגרפיה אחרת.

אינני רואה בזה קושי רב. יש לנו פרובלימה של שיכון. בכל שכונה שאנו בונים, נדאג גם לשיכון של סופר או אמן בישראל. הבית ישאר בית לאמן, ורק אמנים יגורו בו. אי-אפשר לעשות זאת בלי הסכמת המקום, אולם מתוך ההתחשבות עם גורם זה, ועם עוד גורמים מספר, אפשר לעשות זאת.

כל זה נקרא "מדור לספרות", הדאגה לסופר, להפצת ספריו, לעידודו ולשיכונו בקרב העם.

עלינו לעמוד על שלנו, ולדרוש את המקסימום בועדת החקציב. אם נקדיש רצון ועבודה, יימצא גם הכסף. בעבודה ממושכת ומאומצת נוכל לעשות את כל המלאכה הזאת.

אני מניח שתברי הועדה זוכרים את סקירת מן הפעם הקודמת. ברצוני חסעם לגמור את הסקירה. מטילון שהזמן מצומצם אנסה לומר את דברי בקצור נמרץ, ולגמור עד כמה שאפשר מהר. אני חושב שהדברים מעונינים בירור לקראת החקציב. אני רוצה את ועדת החנוך והתרבות כצבא לוחמים ראשון ועיקרי בחינת זו. מה שתבירים: אלה מה לא יעשו בענין חקציב החנוך והתרבות, לא יעשה איש. על כן ישנה חשיבות מרובה באיזו מידה ידעו חברי הועדה את פרטי הדברים וירצו להתמסר להם.

ארבעת המדורים שדברנו עליהם כבר היו: קליטה ועלייה, השכלה, לשון וספרות. המדור החמישי הוא מדע. בארץ-ישראל יש לנו מעין כפילות בענין המדע. הוקמה מועצה מיוחדת לענייני מדע על-ידי שר הבטחון וראש הממשלה, ולמועצה זו ישנו חקציב די גדול.

עניני המדע הועברו ממטרד החנוך למועצה זו. יש לדבר זה מעלה כי הענינים האלה שייכים לחכנון המדינה, אבל יש לו גם חסרון. על-ידי זה הוצאו מכלל המדע רק מקצועות מסוימים וקטורים בהתפתחות הבלתי-אמצעית בניניה של הארץ: פיסיקה, כימיה, טכנולוגיה במידה מסוימת וכדומה; יצאו מזה מדעי הרוח, מדעי הפדגוגיה, כל השטחים המדעיים הקטורים בכל חדרי התורה שערכת רב. מכיון שהוקמה מועצה זו, אין דואג לשאר המקצועות.

אני חושב על כן שכל הפרובלימות המדעיות הקטורות בכל מקצועות התורה והמדע, אשר אינן נכנסות למועצה זו, חייבות להתרכז במדור מיוחד בחוך פעולתנו. אנו צריכים למצוא צורה כיצד לחת עידוד לבעלי היכולת, למחוננים שבינינו. כמובן שגדולות לא נוכל לעשות השנה, אבל מוכרח להיות דאגה מינימלית.

אני מתאר לי שמדור זה שלנו יעמוד בקטר אמיץ עם המועצה המדעית של הממשלה ועם בתי הספר הגבוהים.

המדור השטי, אמנות, כולל ארבעה חלקים. הראשון הוא במה וחיאתרון. התיאתרון חוסס בארץ-ישראל מקום נכבד, אבל ישנם פצעים עצומים בבנין התיאתרון הארץ-ישראלי ולפי דעתי המדינה מוכרחה להיכנס לענין זה מכמה בחינות: גם מבחינת יכולות החירה ליצירת התיאתרון ממלכתי. כמובן שאינני קובע זאת הפעם בחקציב, אבל אני חושב שהמדינה לא תעשה את מלאכתה אם לא תדע שהיא מוכרחה לחתור לתיאתרון ממלכתי. אם גם לא תיצור המדינה היום התיאתרון כזה, אינה פטורה מלדאוג לעצם התפתחות התיאתרון.

יש צורך ביצירת דור חדש של אמנים. כל עוד לא תהיה דאגה אמיתית לחנוך דור צעיר של שחקנים, כל המבקרים יבכו לחינם. מי שטפל קצת בענין זה יודע שלא ייתכן שתיאתרון בעצמו ייצור סטודיה ויטא אותה על שכמו. אין לזה חקציב, הקופה אינה מכסה הוצאות אלה. אני מתאר לעצמי שלא נוכל להקים סטודיות רבות, אלא סטודיה אחת גדולה וטובה. אסור לנו להרשות שכל התיאתרון ייצור לו סטודיה משלו. אנו מכירים את הסטודיות האלה. בכל זאת יש לברך את "הבימה" אשר השכילה לגדל איזה שהוא גרעין של כחות חדשים, אבל הוא עומד ללא כל התאמה לכוחות הנחוצים. כשאנו רואים הצגה ומרגישים את ההבדל העצום בין רמת היצירה התיאתרון ובין האמנים מסביל, הרי אנו רואים שהומות ממש ולא נוכל לגשרם. אם נשלים עם ענינינו ונגיד שטוב לנו כי אנו קבצנים ואין לנו צורך לדאוג, אם לא ניגמל מענין זה של "עניוחא מטום אהבו עניוחא" לטוב נבכה אחרי כל הצגה. אני חושב שענין החירה לתיאתרון ממלכתי, הקמת סטודיה בעוד מועד, הבאת מומחים על מנת להכין את יכולת חנוך דור צעיר, כל אלה ידרשו ועדה מיוחדת. בנין אמנות, ובראש בראשונה במה ותיאתרון, זהו חלק חשוב של תפקידנו.

החלק השני הוא ציור. הציירים בארץ-ישראל גדלו בזמן האחרון הן מבחינת כמותית והן מבחינת יכולתית. לא פללנו שיש אצלנו ציירים כה רבים, והוסתענו מאד כשהתגלו. בין סופרים בארץ-ישראל אין כמעט רעב, ישנן תמיד עבודות צדדיות אשר סופר יכול להתעסק בהן. בקרב הציירים ישנו רעב גדול. ישנם בני אדם מחוננים, גדולי יצירה, אשר איש אינו שם לב אליהם ואין להם במי להעזר. יש שוק לספרים בארץ-ישראל. אין שוק לתמונות. צייר אשר צריך לעבוד עבודה צדדית, עבודה זרה בטביל כסף, הורס על ידי זה את כשרונותיו הגדולים. הציירים הגדולים המחוננים בכלל אינם יכולים להתפנות לשום עבודה אחרת. לא ייתכן שהמדינה לא תתערב בענין זה. זה גם איננו ענין של חקציב גדול, והתעלמות מזה היא פסע חמור. צייר מצייר תמונה אחת בלבד, יוצא מזה שאדם חייב לשלם בעד תמונה 50 ל"י. מי מאתנו יכול לעשות זאת? נושאי התרבות האמיתיים אינם העשירים המפזרים את כספם; אנו נמצאים במצב כזה בארץ-ישראל שבכל בית ובית כמעט ישנה ספריה. אבל ציירים אין. אין שוק לצייר, ועל כן הוא נאלץ להגיע להטרזה יחרה של חשיבות ליצירתו. אין לו כל קהל, הוא כולו חי בחוך עצמו.

עלינו להגיע ליצירה המונית בשטח הציור; עלינו להגיע ליצירת אלבומים, לפרודוקציות במאות אכסמפלרים, כך שנוכל למצוא בכל בית אלבומים של תמונות, שאדם יוכל להוציא תמונה בטעה שיש לו צורך, להחליף תמונה, שתהיה בכל בית אצטבע כזאת שיטנה לספרים.

יש צורך בחינוך היטוב להנחות מתמונה, תרבות זו חסרה אצלנו לגמרי. אין לנו כמעט מוזיאונים. ישנו המוזיאון בחל-אביב, מוזיאון "בעלאל" ו"המטכן לאמנות" בעין-חרוד. אלה הם שלושת המרכזים הגדולים ביותר. ישנם עוד מוסדות קטנים אשר החלו בפעולה במקומות שונים ויש צורך למפת אותם. עלינו להרגיל את הנוער הצעיר בארץ ללכת למוזיאונים ולראות תמונות;

עלינו להרגיל את האנשים המבוגרים אשר בשעת חופש מהעבודה, בטבת, ילכו לראות תמונות; עלינו להגדיל את המוזיאונים, לסדר תערוכות רבות ובאותן שיטתי.

החלק השלישי הוא האמנות העברית. ישנה אמנות יהודית בגולה, אמנים שחדלו ודבריהם נשארו, הם כתבו, יצרו והשאירו דברים יקרים. עלינו להכניסם לתוך מעגל חיינו הרוחניים. מלבד זה ישנה היצירה המודרנית החדשה, של האמן הארץ-ישראלי אשר גדל בארץ-ישראל, מכיר את הנוף הארץ-ישראלי, את הטבע, את השמש הארצישראלית, יכולת ההסתגלות לתוך מה שהיא רואה כאן, ישוב ישן וישוב חדש, הארץ הנכבשת מחדש, ההתודעות הגדולה החדשה בין ישראל בשובו לארץ-ישראל, ההשתרשות מחדש במולדת. קמו לנו אמנים באלה ועלינו ללוותם כלות אם את בניה, לדעת מה גידולם ומה הצלחותיהם. ישנן כבר הצלחות בהשתלמות על נוף והווי ארץ-ישראל, אבל בלי יד מטפחת יש סכנה להתפתחות כוחות כאלה, ולא יחכן שהמדינה חטען שהיא עניה. מוכרחה להימצא דרך להיענות לענין זה.

אני נוגע פה בפסלות. זהו ענף יותר צעיר ויותר מפחיע בגדולתו מאשר הציור. רק שלשום יטבחי בוועדת סמלים בקטר עם הוצאת בולים. הממשלה הכריזה פרס על הבול היפה ביותר, והאמנים נענו בעטרות. ביניהם היו כאלה אשר ממש הפחיעו ברמתם וביכולתם. בבת-אחת הרגשתי כמה אמנים לנו. לא יתכן שתהיה התנכרות לכל הדבר הזה.

הדבר הרביעי אשר מבחינת הכמות וההמוניות הוא נפוץ ביותר, גדול ביותר, דורש כחשיב רבים, ויש לו ערך חינוכי עצום הוא המוסיקה. כאשר התחלתי לברר מה יש בטטח המוסיקה בארץ-ישראל מצאתי יש בארץ 19 קונטרבטוריות. אני חושב שלא כל המחליט שיש לו קונטרבטוריון יוכל לקרוא לו בטטח זה. חייבת להיות אינסטנציה אשר תחליט לאיזה מוסד אפטר לקרוא קונטרבטוריון ולאיזה אי-אמטר. צריך להיות מי שיקבע יכולת, מי שיתן רשיון. לאחר גמר הקונטרבטוריון יכול האדם להיות מורה למוסיקה, וצריכה להיות אינסטנציה אשר תתן לו את הסמכות לכך. אם לא נגש להכנת דור צעיר של מנגנים ומורים נמעל בחובתנו למוסיקה. עלינו להשיג כלי נגינה, אם אי-אפטר לעשות זאת בארץ-ישראל יש להביאם מחו"ל. יש לנקוט בכל מיני אמצעים כדי שלא יהיו יקרים. יש צורך בהקמת ספריות-חיים.

אנו צריכים לפנות מקהלות, זמרה בצבור, חזרות ציבוריות וכו'. הקהל גם נותר אחרי זה, ויש הצלחה רבה למקהלות הקיימות. יש לציין בברכה את ועדת התרבות של ההסתדרות הפועלת הרבה בטטח זה.

ישנו עוד דבר אשר אמנם לא יוגסם מחר, אבל יש לדאוג לו וזהו הגיגות-עם. זוהי הזדמנות להראות את כל כוחותינו האמנותיים, למשוך הנה חיירים, וזהו גם מקור להכנסה. כל הדברים שהזכרתי הם הכרחיים, ואין המדינה פחורה מלטפל בהם.

המדור השבועי הוא ערבים. יש במדינת ישראל כרגע כ-100,000 ערבים. הפרובלימה של עבודה תרבותית בקרב הערבים אינה פילנתרופית או קוסמופוליטית. הערבים הם אזרחי המדינה, ואנו קבלנו על עצמנו את החובה לדאוג לכל אזרחינו. אם נתעלם מהעולם הרוחני השורר בקרב הערבים, ישלטו עם רוחות רעות, במידה גדולה בטרופורציה למידת התעלמותנו מהם. אינני רואה כל חדירה יתרת אשר יכולה להועיל תוך מחדירה תרבותית. שום דבר אינו יכול להיעשות בכוח הזרוע בלבד. עלינו להכנס לחיי הרוח הערביים על מנת לייער הדורים ולגרש צללים.

ענין הערבים היה שייך קודם למשרד המיעוטים. היות ומשרד זה בוטל, תולקה המורשת שלו כין רבים, ובאופן מבעי עבר הצד התרבותי אלינו. קבלנו ירושה רי גדולה: העתון הערבי "אל-יוס", ישנה מערכת, ישנן עובדים והתקציב הנדרש קטן. תוך מזה קבלנו את הספרייה הערבית הגדולה ביסו. זהו אוסף כל הספרים אשר נמצאו בכפרים כבושים ונטושים, נוסף לספריות פרטיות. זהו אוצר בלום של תרבות ערבית. הספרים מגיעים לרובות רבות וביניהם יש רבים יקרי ערך, כתבי-יד, וספרי למוד. ישנו גם אוסף של כל עיוני ה"פלשתיין" מימי המנדט. הוא הדין לכל הספרות האנטישמית וספרות ההסתה נגדנו. מינתי אדם אשר יחקור באיזה מידה ישנם שם דברים השייכים לתרבות ישראל.

העבודה התרבותית צריכה להיעשות ממש בין הערבים. יש צורך לדעת מה נעשה בתוך עכו, בתוך נצרת ובתוך הכפרים ולפעול בהתאם לזה. אמורים והעסקנים התרבותיים צריכים לחדור היטב לחיי הערבים כדי שידעו איך לנהוג, כדי שנדע שאיננו מגדלים בקרקנו משהו היכול לפוצץ את כל הבניין.

המדור הבא הוא ועדה מיוחדת לעבודה התרבותית הנעשית בקרב תנועות הנוער, ספורט, גדנ"ע וכו'. המדינה צריכה גם לדעת מהי העבודה התרבותית בצבא. אסור שהצבא יהיה מדינה בחוץ מדינה. עד עכשיו נעשתה בחוץ הצבא עבודה תרבותית נרחבת ומועילה מאוד, אבל אנו צריכים לדאוג לכל חלקי המדינה ולכן גם לצבא.

הסעיף האחרון דורש חסומת לב אחת ואוירה אחרת לעצם הבנתו, זהו "תרבות חורנית". בענין זה ישנם שני טיחים אשר אני חושב שהמדינה צריכה להכנס בהם. ישנם פירושים של הנצי"ב מוולוז'ין, אשר קרא לפירוש אחד "הרחב דבר" ולשני "העמק דבר". גם בתרבות החורנית אפשר לומר שישנם שני טיחים אלה. "הרחב דבר" זהו שטח סופולרי ההולך על פני ההמונים ויש בו משום סטוק צרכי ההמונים. כל אדם דתי, אורת ישראל יכול לדרוש לצרכיו הרוחניים יסופקו על ידי המדינה. הציבור מקדיש לזה הרבה כספים, ועושה בזה פעולה גדולה. עוד לא היה טפס של עבודה תרבותית חורנית בטוט עיר כאשר יש בחל-אביב, ועוד לא היה בלבול וחוסר כל שיטתיות וחוסר כל יד מכוונת ומארגנת כאשר בחל-אביב. אני לוקח את יום השבת, ועושה חתך על פני עבודה תרבותית של יהודי דתי בחל-אביב. אם אחדור לחוץ מה שנעשה בחל-אביב בשבת אראה שנעשה הרבה מאוד, אבל העזובה איומה. אדם יכול לקבל בכל בית כנסת משניות או "עין יעקב" וכו' אבל תנ"ך אין לקבל בשום מקום. כל זה בא מסאת חוסר היד המטפלת בכך. נעשית אמנם פעולה לימודית חורנית גדולה מאוד, אבל אם נקבל סטטיסטיקה נראה מה גדול הערב-רב וחוסר הסדר, ומה רבה העזובה מבפנים.

אמנם ישנם כבר כמה מקומות אשר מורים טח עברית. אבל ישנם הרבה מקומות שעד היום הזה שולחן שבת בערב הוא נחלת "אידיש". עד כה לא הייתה יד אשר התערבה בדבר. ניסיתי לברר אם אפשר לחקן את המצב, וראיתי שאין קל מזה. כמובן שישנם מקומות כמו מאה-טערים בירושלים אשר אי-אפשר יהיה בהם לחקן את המצב, אבל בחל-אביב נחוץ רק לרצות בכך. העולם הכללי שט לקראת עברית, ואתה מרגיש שאפשר לשנות דבר זה בקלות. כמובן שצריך להתערב בענין בלי הריסת הקיים ביותר השטחים. צריך ליצור מצב שהלימודים יהיו בעברית, ושאפשר יהיה גם לקבל תנ"ך בבית-כנסת במדינת ישראל. צריך לדאוג שה"אומר" לא יהיה עם הארץ, גמגמן, וידע מה שהוא אומר. המדינה צריכה להתערב בענין זה ולחת גט תמיכה כספית. איננו רוצים ב"אומרים" עמי-ארצות. "לא תהיה כהנית כפונדקאית". אני דברתי רק על חל-אביב. אם תעלו לירושלים תמצאו גבולות אשר אין בכלל טעם להתערב בהם. ישנם "נטורי קרתא", אבל אני אומר לכם שאין להבהל מהם. לא איכפת לי אם שם ילמדו "אידיש". אבל השטח הגדול והרחב של חיי תרבות דתית, לא ייחכך שהמדינה תפעל מצרכיו. המדינה צריכה בנטט הפצה וביד רחבה לספק את הצרכים הדתיים.

בענין "העמק דבר". כשדברנו על השתלמות מורים ומדריכי תרבות, אמרנו שיש צורך בקורסים להשתלמות. אני חושב שיש צורך רב בלימוד מדעי היהדות. אין כל ספק שאילו יכולנו להקים "מכון לחיטוף המאור שביהדות" היה זה מועיל מאוד. אמילו אם המשתתפים יהיו במספר מועט לא איכפת לי. אני רוצה שיצאו משם אנשי תרבות אשר יחבטמו מאור התורה. אם נקים מכון כזה ונוטיב שם בני אדם הראויים לכך, ממיטב בעלי הספרות וגדולי ישראל, ונעביר לפניהם כטלטה חדשים עד חצי שנה בני אדם מכל מיני חוגים, יהיה זה מפעל עצום. לא נדרוש שום שייכות והשתייכות לשום מקום. אבל ילך אדם שרוצה לדעת מה יש בחוץ העולם התרבותי הזה, לדעת להתבטט ולצאת. הוא אינו מחויב לשמור על מצוות, אבל אם הוא רוצה לצאת מקללת עם-ארצותו ולהנות ולדעת שהוא חי בעולם תרבותי, אם נשלח לשם ממיטב המורים ואנשי התרבות אשר לבם רוצה בכך, בין שיהיו אחרי-כך מורים, עסקני תרבות, "תרבותניקים" בקיבוץ, תהיה זו פעולה מועילה ולא תעלה כסף רב. בטנה הראשונה הקצבנו לכל הענין הזה 12.000 ל"י ודאי עוד יקצו מזה.

אני מבקש לענין זה רוחב לב. פעולות אלה שמניתי הן הכרחיות, אבל יש לעשותן מבלי רצון לשנות ולעקור אלא להבריא.

אני בזה מסיים ורוצה לברככם שבמלחמתכם על החקציב חוכלו לחת את היסוד לעבודה התרבותית למדינה, כראוי למדינה וכראוי לדורנו.